

Rebrus Péter – Törkenczy Miklós

A szóösszetételek fokozatosságáról

A morfológiailag egyszerű és összetett alakok megkülönböztetése gyakran nehézkes, de a strukturalista/generatív elemzésben hagyományosan mégis kategorikusnak szokták tekinteni, legfeljebb azzal a könnyítéssel, hogy esetenként egy alaknak több, mint egy elemzése (reprezentációja) van, illetve, hogy kivételesen előfordulhatnak szemantikailag motiválatlan, de fonológiailag motivált morfológiailag összetettként elemzett alakok (pl. Chomsky–Halle 1968). A mai morfológiai kutatás egyes irányzatai (Hay 2001, Hay–Baayen 2005) szakítanak ezzel a hagyománnyal és a morfológiai összetettséget fokozatosnak tekintik (és elemzik formálisan), melynek foka még az ugyanazon részt tartalmazó különböző alakok esetében is különböző lehet. Ebben az előadásban az utóbbi álláspont mellett érvelünk a magyar magánhangzóharmónia egyes jelenségei alapján.

Az a tartomány, amelyen belül a magánhangzó-harmónia működik, nagyon gyakran a szó vagy az alatti egység, ezen belül a tőirányított típusban (szemben a domináns-recesszív típusal) a szótő az, ami a harmóniát kiváltja és a toldalék az, amin a harmónia érvényesül (l. pl. Rose és Walker 2011). Ha a szótő összetett szó, akkor a kiváltó tő rendszerint az utolsó összetételi tag.

Így van ez a magyarban is, ahol a magánhangzó-harmónia tartományát a prozódiai szóval szokták azonosítani, fetételezve, hogy az igeekötők, bizonyos toldalékok (pl. *-kor*) és az összetételek (toldalékolt) tagjai külön harmonikus tartományokat alkotnak, illetve kezdenek (l. pl. Törkenczy 2011). Mivel a harmónia tartománya ezek szerint a morfológiai tagolástól függ, azonosíthatunk olyan környezeteket, ahol a különböző tagolásoknak következményei vannak a harmonikus toldalékok viselkedésére nézve. Például monomorfemikus esetben egy BN harmonikus környezet (ahol B bármilyen hátsó harmonikus, az N pedig semleges magánhangzó: *i, i:, e:* vagy *e*) hátulképzett harmonikus toldalékkal jár (BN-B), pl. *Alízhoz* (**Alízhez*), esetleg hezitált (pl. *főszernak/főszernek*). Azonban, ha egy ugyanilyen környezet szóösszetétel (B+N), melynek utolsó tagja egy nem antiharmonikus tő, akkor a harmónia tartományáról tett megállapításunk nem variálódó előlképzett toldalékot jósol (B+NH-F), pl. *halízhez* (**halízhoz*), *pótszernek* (**pótszernak*). Hasonlóképpen, ha egy antiharmonikus (veláris) tő áll utolsó összetételi tagként, az első tag hangrendje az összetett szó hangrendjét nem befolyásolja, (F+NAH-B), pl. *felszíthat* (**felszíthet*). Ha viszont ugyanilyen magánhangzójú nem összetett szót veszünk, akkor a hangrend elülső (palatális) lesz: (FN-F), pl. *feszíthat* (**feszíthet*).

Fontos észrevennünk, hogy az ilyen magánhangzó-mintázatú és morfológiai felépítésű szavak némelyike ingadozást mutat harmónia-szempontról. Például a *honvéd, húsvét, férfi, gyógyír, gyógyszer* stb. szavaknak van palatális és veláris hangrendű alakja is (sokszor ezek valamelyike persze szubsztenderd alak). Ezt azzal szokták magyarázni, hogy ezeknek a töveknek az összetételi státusza elhomályosult, és így az utolsó összetételi tag hangrendje nem mindig érvényesül.

Ez a magyarázat azonban problematikus, hiszen az elhomályosult összetételeknek úgy kellene viselkedniük, ahogy a nem összetételi alakoknak: ingadozás nélkül. Nem tartható az az álláspont sem, mely szerint a fenti típusú, a harmónia szempontjából ingadozó alakok

abból fakadnak, hogy a beszélők egyik csoportja konzekvesen feltételez taghatárt, a másika nem, mert ez csak az emberek közötti (*interspeaker*) variációt eredményezne, viszont általában a fenti esetekben egy emberen belül is hezitációt (*intraspeaker* variációt) is találunk. Ezért a reprezentációk ilyen kettőzésével nem magyarázható meg az ingadozás. Elképzelhető olyan modell is, melyben az intraspeaker variációt mutató beszélő véletlenszerűen választana a kétféle (szóösszetételi határt nem tartalmazó, illetve tartalmazó) reprezentáció közül. Ez az álláspont azonban a reprezentáció elméleti konstruktumától idegen, és nem jár semmilyen előnnyel egy ilyen reprezentációs eszközt nem alkalmazó elmélettel szemben.

Ezért a mi megközelítésünkben a tő hangrendje nem közvetlenül arra az információra érzékeny, hogy a tő összetett szó-e vagy sem, hanem arra, hogy a gyakorisági információra, hogy milyen gyakran áll harmonikus toldalék az adott összetételgyanús tő (A+B), illetve ennek második tagja (B) után. Ez az arányszám általában erősen korrelál a $\text{freq}(A+B)/\text{freq}(B)$ aránnyal, amely Hay (2001) szerint a morfológiai összetettség egyfajta (inverz) mérőszáma. Így a valódi összetételeknél ez a szám nem túl nagy, hiszen a B gyakorisága összemérhető az A+B-ével. A fenti elhomályosult összetételeknél azonban a mérőszám nagy lesz (a hányados nevezője, a B gyakorisága kicsi), mivel a B ritkán áll önmagában (pl. *fi-*, *vét* (főnév), *véd* (főnév), *szer*).

Egy ilyen modellben az összetételek (és a hezitáló összetételek) könnyen elhelyezhetők, de ezenkívül magyarázhatók lesznek további a magánhangzó-harmónia variabilitását mutató jelenségek: többek között a “beszivárgás”, az a jelenség, amikor semmilyen értelemben nincs összetétel, de egy szabad tő hangalakja nagyon hasonlít az adott tő végéhez, pl. *abszint* – *szint*, *majonéz*, *indonéz* – *néz*; illetve a csoport-hatás (*gang effect*), ahol hasonló végződésű alakok a többségtől eltérően, de egymáshoz hasonlóan viselkednek (pl. *-itis*, *-icin*, *-in*, *-id* illetve az *-én* végződésűek (*arzén*, *szatén* stb). Ekkor ugyanis a fenti gyakorisági arány nevezője a számlálóhoz képest nagy, így maga az arány kicsi lesz, ami (a szemantikai kapcsolat hiánya ellenére) rokonítja őket az összetett szavakkal.

Chomsky, Noam – Halle, M. (1968). *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.

Hay, Jennifer B. (2001). Lexical frequency in morphology: is everything relative?. *Linguistics* 39, 1041-1070.

Hay, J. – Baayen, R.H. (2005). Shifting paradigms: gradient structure in morphology. *Trends in Cognitive Sciences* 9(7): 342-348

Rose, Sharon – Rachel Walker. (2011). Harmony Systems. In John Goldsmith, Jason Riggle és Alan Yu (szerk.) *Handbook of Phonological Theory*. 2nd ed. Cambridge, MA: Blackwell. 240-290.

Törkenczy, Miklós. (2011). Hungarian vowel harmony. In M. van Oostendorp, C. J. Ewen, E. Hume & K. Rice (szerk.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 2963-2990. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell.